

EKONOMSKI PROBLEMI U NARODNOOSLOBODILAČKOM RATU

Oslobodilački rat naroda Jugoslavije počeo je bez obučene armije, vojnih fabrika i magacina, bez državnog aparata i slobodne teritorije, bez savezničke pomoći, sa veoma skromnim naoružanjem i drugom ratnom opremom¹⁾. Sve je ovo dalo poseban pečat ratnoj ekonomici nastaloj u specifičnim nacionalnim, društvenim, političkim i vojnim uslovima NOB-e. Zapravo te nove mere i predstavljaju srž, suštinu ratne ekonomike Jugoslavije.

Njeni osnovni zadaci i problemi u ovom periodu sastojali su se u neprekidnom materijalnom obezbeđenju oružanih snaga koje su stalno rasle²⁾, pomoći narodu na oslobođenim teritorijama kao i onemogućavanju okupatoru da sprovede ekonomske i druge mere kojima je eksploatisano nacionalno bogatstvo Jugoslavije. U tom pogledu korišćene su raznovrsne mere i oblici dejstva koji se mogu podeliti u dve velike i osnovne grupe.

Aktiviranje sredstava i izvora materijalnih potreba vršeno je kroz mnogobrojne oblike, metode i instrumente, koji su bili prilagođeni najkonkretnijim uslovima i mogućnostima. Brza promena teritorije, često smenjivanje prisustva sopstvenih i protivničkih jedinica u rejonima gde su vođene borbe, nepostojanje koherentne i stalne slobodne teritorije na kojoj bi se mogla organizovati proizvodnja na duži rok, nemogućnost i necelishodnost masovnog seljenja i evakuacije sredstava za proizvodnju sa jedne teritorije na drugu, iziskivali su novo i realističko prilagođavanje datim uslovima po mestu i vremenu. U tom pogledu stvaralačke improvizacije odigrale su značajnu ulogu. Međutim, dugoročnija analiza ove ekonomske politike upućuje na zaključak da je postojala i jedna jasno formulisana generalna linija, čije su konture i osnovi dati još u prvom broju »Biltena« GŠ NOPO,³⁾ a kasnije dalje razvijane u poznatim »Fočanskim propisima« i drugim aktima rukovodstva NOP.

Sakrivanje i prikupljanje oružja. Naoružanje masa predstavlja za svaku revoluciju jedan od osnovnih problema. Zahvaljujući pravilnoj proceni vojno-političke situacije, CK KPJ je na vreme uočio opasnost koja je pretila narodu Jugoslavije ako bi okupatorskim snagama predali oružje, municiju i ostalu borbenu opremu. Direktivu KPJ o prikupljanju i sakrivanju oružja

¹⁾ Prilikom kapitulacije Jugoslavije, 18. aprila 1941. godine, svih 25 vojnih fabrika i zavoda (državnih i privatnih) bilo je razrušeno, demontirano i odneto u Nemačku, Austriju i Italiju, ili stavljeno u pogon za potrebe okupatorskih trupa. Preko 95% oružja, municije i ostale ratne opreme palo je u ruke nemačke, italijanske, mađarske i bugarske vojske. Vrednost tog ratnog materijala premašuje 67 milijardi dinara po kursu iz 1939. Izvor — »Vesnik I«, Beograd 1954.

²⁾ 1941 — 80.000, 1942 — 150.000, 1943 — 300.000, 1944 — 500.000, a 1945 — 800.000.

³⁾ Detaljnije o tome vidi: Josip Broz Tito »Stvaranje i razvoj Jugoslovenske armije«, Beograd — 1949, str. 52 i 53, tačke 4, 12 i 15 »Zadaci narodnooslobodilačkih partizanskih odreda«.

prihvatili su, osim partijskih organizacija na terenu i mnogobrojni rodoljubi. Tako je širom Jugoslavije počeo veoma intenzivan rad na sakupljanju oružja. U Srbiji je tih dana prikupljeno 3.712 pušaka, 960 pištolja, 146 puškomitraljeza i velike količine puščane i druge municije⁴). Partijske organizacije u Crnoj Gori prikupile su i sklonile oko 12.000 pušaka, 200 puškomitraljeza, 3.000.000 metaka i druge ratne opreme⁵). U Dalmaciji je sakupljeno oko 2.000 pušaka, 200.000 metaka, 37 sanduka ručnih bombi, 42 puškomitraljeza i znatne količine drugog ratnog materijala⁶). Slični rezultati postignuti su skoro u svim pokrajinama Jugoslavije. To je bila polazna materijalna osnova partizanskih odreda u prvim mesecima NOR-a.

Proizvodnja fabrike oružja u oslobođenom Užicu. U jesen 1941. godine postojala je u zapadnoj Srbiji velika slobodna teritorija. U ruke partizana pala je neoštećena fabrika oružja u Užicu. Njene mašine bile su instalirane u lagumima Narodne banke radi zaštite od bombardovanja iz vazduha. Za 2,5 meseca postojanja tzv. »Užičke republike« u fabrici je napravljeno 16.500 novih pušaka i opravljeno 4.500 starih. Izrađeno je i 2.700.000 puščanih metaka. Opravljeno je 300 lakih i 200 teških mitraljeza. Izrađeno je 300 tromblonskih cevi, reparirano 10.000 tromblonskih bombi i drugog oružja.⁷) U fabrici je radilo preko 600 radnika u dve smene. Fabrika oružja u Užicu, od septembra do novembra 1941. godine, omogućila je naoružavanje partizana u Srbiji, Bosni i Sandžaku. Bila je to jedina fabrika oružja koja je postojala u okupiranoj Evropi u vreme kada je »Vermaht« postizavao svoje najveće uspehe. Užička fabrika oružja pokazuje da jedan i manji pogon, kada se koristi na odgovarajući način, može odigrati krupnu vojno-političku ulogu.

Partizanske radionice. Od početka ustanka osećala se jaka nestašica oružja, naročito u krajevima gde se narod masovno digao. Vojničke puške su bile retke. Na Kozari su, na primer, svega 27% ustanika imali takvu pušku, u Podgrmeču 15%, u Lici 32%, u Baniji 35%, u južnoj Hercegovini 19%.⁸) U oslobođenom Drvaru u leto 1941. godine ustaničke jedinice zarobile su 6 tona eksploziva, koga je pred samu kapitulaciju nabavilo preduzeće »Šipad«. U gradu je postojala kompletna železnička ložionica koja je u svom sastavu imala livnicu, mašinsko, montažno i tokarsko odeljenje. Sa 39 radnika pristupilo se proizvodnji ručne bombe zvane »rola« od vodovodnih cevi, zatim izradi tzv. »cementuša«, kojih je 1941. godine proizvedeno oko 4.000 komada.⁹) Pošto su se fabrike nalazile pretežno u gradovima i rukama okupatora, NOP je pretežno bio upućen na zanatske radionice, zatečene u oslobođenim mestima. Do septembra 1943. godine u zemlji su 123 partizanske radionice proizvodile oružje za jedinice NOV i POJ. Banijska radionica u selu Malom Gracu, na Samarici, proizvela je u prvim mesecima 1942. godine čak i 15 topova, koji su imali domet od 3.500 metara. Radionica oružja u srezu Bosanska Krupa takođe je bila značajna. Najveća partizanska radionica u Sloveniji bila je locirana na Kočevskom Rogu. Imala je 9 odeljenja i proizvodila bombe, mine, eksploziv, opravljala sve vrste oružja, a naročito je bila poznata po partizanskim topo-

⁴) Pukovnik Dušan Plenča: »Oružje iz partizanskih radionica u Vojnom muzeju JNA«, »Vesnik I«, Beograd — 1954, str. 166.

⁵) Blažo Jovanović: »Crna Gora u ustanku«, list »Borba« od 13. jula 1961. godine.

⁶) Dušan Plenča: »Partizanski odredi naroda Dalmacije«, Beograd — 1952.

⁷) Josip Broz Tito: »Deset godina Narodne revolucije«, Beograd — 1951, str. 125.

⁸) Pukovnik Dušan Plenča: »Oružje iz partizanskih radionica u Vojnom muzeju Jugoslovenske narodne armije«, publikacija »Vesnik I«, Beograd — 1954, str. 166.

⁹) Isto, str. 167, 168 i 169.

vima zvanim »partop« za koje je proizvodila i granate. Druga slovenačka radionica, smeštena u Međugorju, imala je livnicu, pirotehničko i mašinsko odeljenje, plinaru i vlastiti električni pogon. Jedna partizanska radionica u Bosni izradila je 1942. godine i prvi tenk.¹⁰⁾

Osim pušaka, topova, minobacača, bombi i drugog ubojnog materijala, partizanske radionice proizvodile su i uniforme od vunenog sukna, košulje, pulovere, šalove, rukavice, cipele, čizme itd. Privredna osnova NOR zasnivala se na zanatskoj proizvodnji koja je u surovim uslovima NOR-a odigrala izvanredno značajnu ulogu.

Ratni plen. U teoriji i praksi ratne veštine velikog broja zemalja, ratni plen je predstavljao jedan od sporadičnih izvora za obezbeđenje ratnim materijalnim potrebama. Međutim, u toku NOR-a, 1941 — 1945. godine, a naročito u periodu do 1944. ratni plen je bio jedan od najglavnijih izvora i načina snabdevanja svim materijalnim potrebama. U tom vremenu je od neprijatelja zaplenjeno: 4.600 topova, 13.000 mitraljeza, 31.000 puškomitraljeza, 600.000 pušaka, 18.000 automata, 70.000 pištolja 7.000 minobacača, 2.000.000 granata i mina, 300 aviona, 900 tenkova, 20.000 motornih vozila i drugog ratnog materijala.¹¹⁾ Naročito velike količine ubojnih materijalnih sredstava pale su u ruke NOV i POJ razoružanjem italijanskih jedinica u Crnoj Gori i Dalmaciji prilikom kapitulacije Italije. Tada je razoružano nekoliko kompletnih divizija. Još od prvih dana ustanka Vrhovni štab je ukazivao na značaj i potrebu otklanjanja naoružanja od protivnika. Ratni plen je u stvari bio najredovniji i najčešći način snabdevanja. Takav način snabdevanja imao je dvostruko dejstvo. Sa jedne strane je povećavao udarnu moć snaga NOV i POJ, a sa druge slabio ratni potencijal neprijatelja.¹²⁾

Fond narodnog oslobođenja. Ovaj instrument ratne ekonomske politike Jugoslavije pominje se prvi put u »Biltenu« broj 1. GŠ NOPO od 10. avgusta 1941. godine.¹³⁾ Mada mnogo širih okvira i novog sadržaja, on se nadovezuje na Crvenu pomoć koja je postojala u radničkom pokretu Jugoslavije u periodu između dva svetska rata. Fond narodnog oslobođenja se sastojao iz dobrovoljnih priloga naroda, u novcu, hrani, odeći, obući, sanitetskom materijalu i dr. za potrebe boraca NOV i POJ. On je predstavljao veoma značajan instrument ratne ekonomike NOR-a, kako po svom obimu, sadržaju i materijalnom značaju, tako i po načinu kako je formiran. Ne postoje pisani izvori o veličini fonda, ali treba istaći da se radilo o znatnim sredstvima koji su dali narodi Jugoslavije za izdržavanje svoje armije koja je na kraju rata brojala 800.000 boraca. S obzirom na uslove i način vođenja rata Fond narodnog oslobođenja je formiran i trošen na decentralizovan način, tj. prema mesnim mogućnostima stanovništva i potrebama jedinica koje su se nalazile u tom kraju. Međutim, bilo je slučajeva da su se pojedina dobra u pojedinim periodima rata centralizovano sakupljala i na isti način trošila.

¹⁰⁾ Najduže je radila mehanička radionica na Biokovu, nazvana i fabrikom, koja je bila poznata po svojim ručnim bombama »biokovkama«. Otpočela je sa radom avgusta 1942. godine. Proizvodila je i do 120 bombi dnevno od neeksplozivnih avionskih bombi ili artiljerijskih granata.

¹¹⁾ General-pukovnik Otmar Kreačić: Referat povodom osmogodišnjice JA, »Vojnogoplićki glasnik« br. 12/1949.

¹²⁾ Osim naoružanja, pomoću ratnog plena dolazilo se i do odeće, obuće, predmeta ishrane, novca i dr. Tako, na primer, prilikom oslobođenja Užica septembra 1941. godine, u ruke PO palo je 150 miliona dinara, koliko se zateklo u trezorima Narodne banke. Ovaj novac imao je veliki značaj za normalno snabdevanje odreda, funkcionisanje narodne vlasti, oživljavanje privredne aktivnosti na oslobođenoj teritoriji »Užičke republike«.

Zahvaljujući koordiniranom radu organa NOV i POJ i narodne vlasti, kao i širokom odzivu naroda, u toku NOR-a su sakupljene velike količine veoma raznovrsnih sredstava za potrebe jedinica. Neposredno uoči prve neprijateljske ofanzive u Srbiji, u oktobru 1941, seljaci Mačve i jednog dela Jadra za 24 časa su prikupili i dali kao svoj prilog preko 300.000 kilograma pšenice i oko 6.000 grla ugojene stoke — svinja i goveda.¹⁴⁾ Posle sedme neprijateljske ofanzive, na Kordunu, Baniji i Pokuplju organizovana je sabirna akcija hrane za jedinice NOV i POJ, a naročito za ranjenike. Sama Banija je tada dala preko 30 vagona kukuruza. U sve tri pokrajine sakupljeno je 100 vagona hrane. 25.000 naseljenih mesta (gradova, varoši, sela i zaselaka) koja su u šahovskom poretku locirana na celoj dubini i širini državne teritorije bila su neka vrsta potencijalnih ili realnih partizanskih magacina.

S obzirom da su od mesnog stanovništva dobijale najnužnija sredstva za život i borbu, jedinice NOV i POJ nisu imale potrebe za većim komorama. To im je omogućavalo veću pokretljivost, a samim tim i borbenu sposobnost u uslovima jednog veoma dinamičnog rata.

Ekonomska povezanost slobodne sa okupiranom teritorijom. Okupirani gradovi i sela nisu predstavljali samo neprekidan izvor novih boraca, već i značajan ekonomski izvor iz koga su ilegalnim kanalima odlazila u jedinice NOV i POJ znatna materijalna sredstva. S obzirom na raspoloženje stanovništva, mnogi garnizoni okupatora bili su, čak i pored totalnog ograđivanja bodljikavom žicom, kao što je to bio slučaj sa Ljubljanom, izvor obaveštajnih podataka, ratnih materijalnih potreba, centar agitaciono-propagandnog rada, sedište ilegalnih organa vlasti, pa čak i partizanske bolnice. Ova ekonomska i druga povezanost NOP-a sa okupiranom teritorijom, omogućavala je, u skladu sa narastanjem i razvijanjem ustanka, neprekidno sprovođenje krupnih organizacionih, političkih, ekonomskih i vojnih mera rukovodstva NOR-a.

Dobrovoljni rad i omladinske radne brigade. Prva omladinska radna brigada od 150 članova stvorena je oktobra 1941. godine u Užicu. Ona je od 5. do 17. oktobra u spaljenom i napuštenom selu Dobrunu i okolini Višegrada obrala desetine tona šljiva, krušaka, jabuka i drugog voća, spremila pekmez za partizanske bolnice i odrede, a zatim brala pasulj, paprike, kupus, kukuruz i orahe. Njen logor bio je u Vardištu. Svakoga dana »ćirom« je odlazila do Dobruna, a dalje se prebacivala šumskom železnicom i pešice. U leto 1942. godine je 2.000 omladinaca i omladinki, članova SKOJ-a i USAOJ-a, u dolini reke Sane i Bosne, često noću, ispred samih neprijateljskih bunkera, požnjelo 120 tona pšenice i obralo 200 tona pasulja i krompira za potrebe NOV i stanovništva na oslobođenoj teritoriji. Ovi poduhvati imali su ne samo ekonomski, već i krupan politički i organizaciono-vaspitni značaj. Stvorena je jedna krupna i značajna tradicija omladine Jugoslavije u oslobodilačkom ratu, koja će kasnije odigrati veliku ulogu u periodu mirnodopske socijalističke izgradnje.

Zajam narodnog oslobođenja. Finansiranje rata predstavlja za svaku zemlju jedan od značajnih problema. I u tome NOR ima izvesne specifičnosti. U toku dve godine (1943—1945) Demokratska Federativna Jugoslavija bila je jedna od retkih zemalja koja nije imala svoj budžet u klasičnom smislu. No i pored toga ona je postigla velike rezultate u mobilizaciji finansijskih sred-

¹⁴⁾ Detaljnije o tome vidi tačku 12 »Zadatka narodnooslobodilačkih partizanskih odreda«, knjiga »Stvaranje i razvoj Jugoslovenske armije«, Beograd — 1949, str. 53.

¹⁵⁾ Vlada Zečević: »Kako je radila užička vlada«, »Borba« od 14. marta 1961. godine.

stava. Tu nije korišćena jedna od klasičnih mera ratne ekonomike — emisija novčanica, jer to u suštini znači prevaljivanje ratnih troškova na široke narodne mase, već su traženi posebni oblici, pre svega dobrovoljno angažovanje naroda na planu finansiranja NOR-a. Jednu od značajnih mera u tom pogledu predstavljao je i Zajam narodnog oslobođenja koji je Izvršni odbor AVNOJ-a raspisao u toku četvrte neprijateljske ofanzive u iznosu od 500,000.000 dinara, sa rokom vraćanja glavnine i kamate po oslobođenju zemlje. Bez obzira na teške ratne uslove, zajam je bio upisan i premašen za 20% kako na oslobođenoj tako i na okupiranoj teritoriji.¹⁶⁾ Zajam narodnog oslobođenja, kao i zajmovi koji su u toku NOR-a bili raspisani u drugim pokrajinama Jugoslavije (zajam NOO Čačka u jesen 1941. godine, zajam Osvobodilne fronte u Sloveniji, zajam NOO Mostara i dr.) predstavljali su takođe jednu od značajnih mera ratne ekonomike Jugoslavije.

Partizanski vrtovi. Za vreme NOR-a posebna pažnja poklanjana je što boljoj organizaciji ishrane boraca, ranjenika, dece i iscrpljenog naroda koji je često zajedno s vojskom menjao svoje mesto boravka, naročito u toku krupnijih neprijateljskih ofanziva. Nedostatak zdrave i prirodne zelene hrane, a pre svega voća i povrća, ispoljavao se na razne načine. Često se u nuždi jelo mlado lišće, lipa, trave, samonikle kiselice, cremuš (divlji luk), pa čak i kora od drveta. S tim u vezi Poljoprivredno odeljenje ZAVNOH-a, na primer, na kraju 1943. godine počelo je organizovati širi rad na stvaranju partizanskih vrtova preko okružnih, sreskih i opštinskih NOO-a, preko AFŽ-a, USAOJ-a i drugih organizacija na teritoriji pojedinih oslobođenih krajeva, gde je poljoprivredstvo bilo jedna od najzaostatijih grana poljoprivrede. Vrtovi su osnivani u proleće 1944. godine na površinama iza zgarišta popaljenih i razrušenih kuća, vrtova neke ustanove, blizu dečjih domova, bolnica, partizanskih škola i sl. Na parcelama partizanskih vrtova proizvedeno je do kraja 1944. godine u Baniji 14 vagona svežeg povrća na oko 80 vrtova, na Kordunu 23 vagona povrća na 42 vrta površine 30 hektara, u Hrvatskom Primorju 8 vagona povrća na površini 30 vrtova, u Gorskom Kotaru 6 vagona povrća na 20 vrtova.¹⁷⁾ itd.

Organizacija žetve i setve. U uslovima pomanjkanja radne snage, poljoprivrednih sprava i đubriva, pljačke i težnje okupatora i kvislinga da prisvoje sazele poljoprivredne plodove, kao i delovanje drugih faktora, prehrana stanovništva i boraca predstavljala je jedan od veoma teških problema i prvostepenih zadataka narodne vlasti i rukovodstva NOP. U tom pogledu, prema konkretnoj vojnopolitičkoj situaciji, preduziman je čitav niz organizacionih i drugih mera kako bi se omogućilo stanovništvu da na vreme i uspešno završi žetvu i setvu. Tako, na primer, u jeku stalnih borbi avgusta 1942. Peti krajiški partizanski odred uputio je 2.000 ljudi i veći broj prevoznih sredstava za žetvu u području Sanice i Ključa. U to vreme samo na teritoriji ovog odreda bilo je 50 vagona pšenice i kukuruza na napuštenom zemljištu, koje je trebalo bla-

¹⁶⁾ Ne postoje potpuni podaci o rezultatima dobrovoljnog upisa Zajma Narodnog oslobođenja koji je raspisao AVNOJ. Narodna banka FNRJ raspolaze danas samo podacima o isplaćenim obveznicama i potvrđama koje su posle oslobođenja podnete na isplatu. Do 1959. godine isplaćene su obveznice u vrednosti od 60 968 300 kuna, 15 572 500 italijanskih lira, 480 970 nemačkih maraka i potvrde u vrednosti od 86 535 4445 kuna, 3 400 423 italijanskih lira, 3 998 018 nemačkih maraka i 15 800 mađarskih penga. Ovi podaci ni izdaleka ne odgovaraju stvarnom rezultatu i stanju upisa zajma (oko 600 000 000 dinara), jer su mnoge obveznice i potvrde nestale u ratu. S druge strane, mnogi svoje obveznice nisu podneli Narodnoj banci radi isplate, jer one za njih predstavljaju dragocena istorijska dokumenta. Na svakoj obveznici nalaze se originalni potpisi svih članova IO AVNOJ-a.

¹⁷⁾ Dr ing. Elza Polak: »Partizanski vrtovi«, članak u časopisu »Vojnoekonomski pregled« broj 1 od 1960. godine, str. 59.

govremeno sakupiti i sprečiti od propadanja. Krajem avgusta 1942. na teritoriji 1. krajiškog NOPO požnjevena je sva pšenica i zob i ovršeno 40.000 kgr pšenice. Treći, Peti i Šesti odred takođe su mnogo pomogli.¹⁸⁾ I berba kukuruza u saničkom bazenu s jeseni 1942. godine bila je uspešna. U njoj je učestvovalo 1.800 radnika, 220 kola i 300 tovarnih konja. Za veoma kratko vreme obrano je i evakuisano 14 vagona kukuruza i obezbeđeno 1.200 berača, 200 sprovodnika kola i 250 tovarnih konja.¹⁹⁾ U roku od četiri dana kukuruz je obran, a zatim su omladinske radne brigade pristupile vađenju krompira i izvoženju sena sa ugroženih rejona i tako na vreme stvorile potrebne rezerve hrane za ljude i stoku.

Organizacija stočnih farmi. Za vreme NOR-a stočni fond je bio naročito ugrožen. U periodu 1941—1945. godine uništeno je preko 67% celokupnog stočnog fonda²⁰⁾. U vezi s tim pred rukovodstvo NOP postavio se izvanredno krupan zadatak relativnog povećanja stočnog fonda i njegovog održavanja u normalnim granicama radi prehrane boraca, stanovništva i izbeglica. Samo u toku 1942. godine na planinama Crne Gore, Boke i Hercegovine osnovano je uz pomoć NOO i vojnopozadinskih organa oko 19 farmi u kojima je bilo preko 4.500 ovaca i koza i preko 750 govedi.²¹⁾ Znatan deo stoke stanovništvo je prilikom evakuacije ugroženih teritorija sklanjalo sa sobom po šumama i na taj način se sačuvao veći deo postojećeg stočnog fonda od propadanja i pljačke.

Snabdevanje izbeglica. Pred najezdom neprijatelja stanovništvo se često zajedno sa vojskom povlačilo na slobodnu teritoriju. Na taj način rukovodstvo NOP je imalo da rešava veoma složen problem snabdevanja i smeštaja izbeglica u uslovima veoma skromnih materijalnih sredstava, kada je čak i do 70% stanovništva bilo bez krova nad glavom.²²⁾ Kada je u januaru 1943. počela četvrta neprijateljska ofanziva veliki broj izbeglica povlačio se pred nemačkim, italijanskim, ustaškim i četničkim jedinicama, naročito iz Banije i Dalmacije. Kada su prve grupe od Bihaća i Prozora, preko Drvara počele da stižu na teritoriju livanjskog područja u Glamočko polje, narodna vlast je odmah formirala komisije za prihvatanje i smeštaj. Pri svakom sreskom odboru postojala je komisija u kojoj su bili i predstavnici komande mesta. Pri komandi livanjskog područja stalno je radila komisija sastavljena od predstavnika komande, civilnih vlasti i masovnih organizacija. Ona je rukovodila celokupnim kretanjem, smeštajem i zbrinjavanjem izbeglica.²³⁾ Na taj način znatno su ublažavane strahovite patnje i stradanja naroda u uslovima jednog izvanredno surovog rata.

Rekvizicija je klasičan postupak snabdevanja armije od stanovništva. Vojne ili civilne vlasti uzimaju određena materijalna dobra za koje izdaju propisane priznanice naplative po završetku rata. Rekvizicija je za vreme NOR-a praktikovana često i efikasno, ali se uvek vodilo računa koliko se i od koga uzima. Ona je primenjivana prvenstveno u ekonomski razvijenijim krajevima, kod domaćinstava koja su raspolagala relativno većim viškovima u hrani, odeći, obući, stoci i drugim sredstvima za život. Rekvizicijom su prvenstveno

¹⁸⁾ Pukovnik Rudolf Baumgartel: »Neki podaci o žetvi i setvi 1942. godine u Bosanskoj Krajini«, Vojnoekonomski pregled 3/1961, str. 214 i 215.

¹⁹⁾ Isto, str. 216.

²⁰⁾ Publikacija »Rat i revolucija naroda Jugoslavije«, Beograd — 1961. godine.

²¹⁾ Vojnoistorijski institut JNA, reg. br. 7 — 2, k. 6/II.

²²⁾ Publikacija »Rat i revolucija naroda Jugoslavije«, Beograd — 1961.

²³⁾ Pukovnik Mujo Dizdar: »Podaci o radu intendantske službe u komandi Livanjskog područja od oktobra 1942. do marta 1943. godine«, VEP 2/57.

uzimani viškovi hrane i stoke, a kada je bilo nužno moralo se ići i do fiksiranog minimuma. Prema pojedinim pisanim izvorima²⁴⁾ jednom domaćinstvu moralo se ostaviti najmanje: 2 vola za rad, 10 ovaca, 1 muzna krava i po pola kila žita dnevno po glavi ukućana do nove žetve, kao i potrebno seme prema površini ziratnog zemljišta.

Konfiskacija imovine narodnih neprijatelja predstavljala je takođe značajnu ekonomsko-političku meru. Ona je pogađala lica koja su na bilo koji način saradivala sa okupatorom (kolaboracionisti, pripadnici kvislinških jedinica, ratni dobitnici i sl.) Pokretnu imovinu osuđenog (hranu, odeću, obuću, stočni fond, prevozna sredstva i dr.) jedinice su oduzimale na osnovu odluke narodnog suda. Za korišćenje nepokretne imovine u vojne i društveno-ekonomske svrhe, naročito u jednom dužem periodu, tada i nije bilo neke veće mogućnosti zbog čestih smenjivanja naših i protivničkih jedinica na terenu. Osim ekonomskog efekta, konfiskacija je imala i socijalno-političko dejstvo — mobilisajući sve progresivne snage za borbu protiv agresora i njegovih domaćih slugu i stvarajući nove patriotske norme ponašanja stanovništva prema okupatoru u uslovima jednog progresivnog rata. Krajem NOR-a ova mera kojom je vršena eksproprijacija eksproprijatora, poprimila je izrazito klasni karakter.

Kažnjavanje špekulanata. Nestašica mnogih potrošnih dobara za vreme rata (hrane, odeće, obuće, lekova, industrijske robe i dr.) uslovljavala je pojavu mnogobrojnih špekulativnih tendencija pojedinaca koji su raspolagali znatnim zalihama robe iz stare Jugoslavije ili pribavljenim kasnije na nedozvoljen način. To im je omogućavalo neopravdano sticanje dobiti. Još od prvih dana ustanka, narodni odbori su povelili upornu borbu protiv ovakvih pojava. NOO u Užicu kaznio je u jesen 1941. godine novčanim kaznama nekoliko trgovaca koji su prodavali seljacima so iznad propisane cene. Kažnjavanje špekulanata imalo je veliki moralno-politički značaj i doprinosilo još čvršćem zbijanju redova NOP.

Porezi. Širenje ustanka u svim krajevima zemlje, narastanje jedinica NOV i POJ, učvršćivanje organa narodne vlasti i drugi faktori, iziskivali su redovnije i ravnomernije priticanje prihoda za finansiranje oružane borbe. U tom pogledu su porezi odigrali značajnu ulogu. Karakter i fizionomija rata, a naročito njegov izrazito manevarski oblik koji je uslovljavao čestu promenu vlasništva nad jednom teritorijom, onemogućavali su neku jedinstveniju politiku u pogledu prikupljanja dažbina na celoj teritoriji Jugoslavije. Narodni odbori su često bili prinuđeni da organizuju izvesne akcije za ubiranje poreza, gradskih i pijačnih dažbina. Pojedini naši odbori su nastavili sa poreskim oblicima iz bivše Jugoslavije, drugi su, pored starih, uvodili nove ratne poreze, a treći su potpuno napuštali stare vidove poreza i prireza i tražili potpuno nove oblike. U tom pogledu karakterističan je primer Slovenije. Krajem 1941. godine zaveden je tzv. narodni porez, koji je plaćao svaki Slovenac. Porez je iznosio najmanje 1 liru mesečno i rastao je progresivno do 10% ličnog prihoda. Poreska stopa bila je u srazmeri sa imovinskim stanjem poreskog obveznika. Ogroman uticaj Osvobodilne fronte uslovio je zavođenje ovog poreza na celoj teritoriji Slovenije, kako na slobodnoj tako i na okupiranoj. Samo u gradu Ljubljani je 1941. godine na ime narodnog poreza bilo ubrano 400.000 italijanskih lira, a tokom 1942. godine preko 4.900.000 lira, bez obzira

²⁴⁾ Pukovnik Đuro Bajlić: »Snabdevanje 3. krajiške brigade od formiranja do početka četvrte neprijateljske ofanzive«, Vojnoekonomski pregled 4/1958.

što je grad bio opasan neprekidnim bedemom bodljikave žice radi izolacije od NOP.

Iz sačuvanih dokumenata NOR-a proističe da su za vreme rata, osim poreza, postojale i razne druge dažbine koje su ubirali NOO.²⁵⁾

Partizanske baze. Posebni punktovi, najčešće konspirativni, u planinama, malim i zaklonjenim naseljima, van komunikacija i na drugim mestima, često i ispod zgrada za stanovanje, predstavljali su u toku NOR-a partizanske baze. U njima su smeštane radionice za izradu i popravku oružja, odeće, obuće, skloništa ranjenika i bolesnika, magacini hrane i drugih ratnih materijalnih potreba, štamparije, privremena prebivališta ilegalnih grupa i dr. One su predstavljale jednu od značajnih formi ratne ekonomske politike i pomoći odredima u najtežim danima. Najznačajnije partizanske baze nalazile su se na Kočevskom Rogu (Slovenija), u Toplici i Sremu (Srbija), na Kozari (Bosna) i dr. Osim ekonomskog, partizanske baze su imale i krupan vojno-politički značaj, jer su se preko njih odvijale i različite forme agitaciono-propagandnog delovanja, obaveštajne službe i dr.

Izrada konspirativnih objekata i formiranje građevinske operative za tvorenog tipa. Situacija je često zahtevala da jedinice NOV i POJ privremeno napuštaju pojedine teritorije, a da određeni organi i institucije (bolnice, skladišta, radionice, centri veze, obaveštajni punktovi i dr.) i dalje ostanu na tom terenu, konspirativno nastavljajući svoju delatnost. Ovaj rad je iziskivao dobru maskirane objekte, pretežno pod zemljom, koji su za okupatora morali biti nedostupni. U tom cilju je formirana posebna građevinska operativna za tvorenog tipa, sa veoma širokim ovlašćenjima, neposredno vezana za GŠ pokrajina, čiji je kadar po izradi određenog objekta tamo i ostajao kao posada i obezbeđenje. Za lokaciju objekta znao je vrlo mali broj ljudi iz najviših instanci. Lice koje je ovamo upućivano (ranjenik, kurir i sl.) sačekivano je daleko od punkta, a zatim sa zavezanim očima dovođeno u sam objekat. Ova i ovakva delatnost bila je naročito razvijena na teritoriji Slovenije. Nemačka okupaciona vojska formirala je u Ljubljani specijalnu policiju, kojoj su bili pridodati i psi-tragači radi otkrivanja ovakvih konspirativnih punktova, naročito bolnica i radionica, koje su bile locirane po skoro svim slovenačkim planinama. Međutim, izuzev jednog slučaja, svi ovi objekti ostali su neotkriveni za celo vreme NOR-a.

Organizacija saobraćaja i veza. Na oslobođenoj teritoriji uvek se intenzivno radilo na uspostavljanju saobraćaja i veza, kako zbog vojnih, tako zbog političkih i ekonomskih potreba. U tom pogledu, često su minimalnim sredstvima postizavani značajni rezultati. U periodu od septembra do novembra 1941. godine na relaciji Užice — Požega redovno je saobraćao tzv. partizanski voz. Na oslobođenoj teritoriji u proleće 1942. godine korišćena je železnička pruga Foča — Goražde. Na relaciji Jajce — Drvar u jesen 1943. skoro svakodnevno je saobraćao partizanski voz. Između Teslića i Jelaha železnica je normalno funkcionisala u novembru 1944. godine itd.

Osim tovarnog i kolskog transporta, motorni transport bio je, prema uslovima i mogućnostima, posebno razvijen. Svako zarobljeno vozilo je kori-

²⁵⁾ Naplaćivane su, prema mesnim prilikama, pijačne takse, trošarina, merina (vagarina), kasapska arenda (Srbija), maltarina (Bosna) i dr. U Crnoj Gori je sredinom 1944. godine uvedena jedna vrsta naturalnog poreza sa progresivnom stopom. Ovaj porez je razrezivan od strane svakog sreza, sela i kućne zajednice, prema njihovoj stvarnoj ekonomskoj snazi. Sredinom 1944. godine zaveden je i u Makedoniji porez na dohodak u skladu sa imovnim stanjem svakog pojedinca.

šćeno za vojni i civilni saobraćaj. Posle kapitulacije Italije, 8. septembra 1943, GŠ Hrvatske raspomagao je sa preko 400 kamiona i raznih drugih motornih vozila. Ukazala se potreba da ovim sredstvima upravlja poseban organ, pa je u tu svrhu pri GŠ formiran Saobraćajni odsek. On je organizovao auto-kolone pomoću kojih je izvlačen ratni plen iz Hrvatskog primorja i prevožen u skladišta na teritoriji Gorskog kotara, Korduna i Like. Na taj način veliki deo ratne opreme italijanske vojske blagovremeno je evakuisan i sklonjen od nemačkih jedinica. Ovim auto-kolonama doturana je jedinicama na položaju hrana, municija, oprema i drugo.²⁶⁾

U toku NOR organizovana je i poštanska služba preko relejnih stanica i kurira, koja je, s obzirom na minimalna sredstva, veoma efikasno delovala prenoseći vesti vojne, ekonomske i političke prirode.

Pomoć ekonomski jačih rejona manje razvijenim i popaljenim područjima. Centralni delovi zemlje (Bosna, Hercegovina, Lika, Kordun i dr.) bili su skoro za celo vreme NOR poprište mnogobrojnih bitaka i ofanziva i pretpeli mnogostruku štetu. S druge strane, to su oduvek bili pasivni i nerazvijeni krajevi. Radi toga je u pojedinim periodima rata dolazilo do gladi i nestašice osnovnih prehrambenih artikala u tolikoj meri da je to dovodilo u pitanje egzistenciju vojske i naroda. U skladu s tim centralni i lokalni organi vlasti organizovali su pomoć ekonomski jačih rejona manje razvijenim i popaljenim područjima. Tako, na primer, maja 1943. u srezovima: Stara Pazova, Ruma i Zemun organizovano je prikupljanje prehrambenih artikala, odeće i obuće za narod i vojsku na teritoriji Birča i Majevice u istočnoj Bosni. Materijal je sakupljan preko poverenika legalnih i ilegalnih NOO, naročito iz sela koja su bila izložena stalnim napadima i pljački okupatora. Tako su Belegiš, Novi Karlovci i Surduk dali 50 kola hrane i konje za prevoz. Na apel Pokrajinskog komiteta KPJ za Vojvodinu odazvalo se stanovništvo i ostalih sela Srema i Banata, tako da se za 8 dana prijavilo oko 950 dobrovoljaca i prikupilo 110 velikih kola hrane i druge opreme (masti, suve slanine, šunke, šećera, veša, obuće i dr.). Iz rejona Podunavlja i Posavine sve je ovo prebačeno do Fruške gore, a zatim preko bosutskih šuma i reke Save u istočnu Bosnu.²⁷⁾

Krajem jula 1944. takođe je organizovano prebacivanje žita iz hrvatske Posavine za Liku,²⁸⁾ koja je u to doba oskudevala u prehrambenim proizvodima. Preko Save su nekoliko dana prolazili transporti sa severa na jug. Ovakve i slične akcije jačale su bratstvo i jedinstvo naših naroda i doprinosile koheziji NOP-a.

Evakuacija žive sile i materijalnih sredstava. U toku drugog svetskog rata jugoslovensko ratište bilo je jedno od najdinamičnijih. Uporedo sa brzim promenama lokacije jedinica, dolazilo je i do masovne evakuacije žive sile i materijalnih dobara sa ugroženih pravaca i rejona. Okupator je na svom putu, a naročito za vreme velikih ofanziva, palio i ubijao sve pred sobom,²⁹⁾ ne praveći ponekad nikakvu razliku između propadnika oružanih snaga i civilnog stanovništva.

²⁶⁾ General-major dr Đoko Ivanović: »Organizacija intendantske službe i izvori snabdevanja u narodnooslobodilačkom ratu«. Vojnoekonomski pregled 1/1958.

²⁷⁾ Pukovnik Boško Jokić i Nikola Đekić: »Jedno sećanje na Prvu vojvodansku brigadu i organizovanje prebacivanja hrane iz Srema u Bosnu«, Vojnoekonomski pregled 9/1959, str. 103.

²⁸⁾ Publikacija: »Rat i revolucija naroda Jugoslavije 1941—1945«, Beograd — 1961.

²⁹⁾ Od 2 436 534 zgrada, koliko ih je ukupno bilo pre rata u Jugoslaviji, u periodu 1941—1945. godine okupator je spalio, srušio i teže oštetiio 822 237 tj. preko 1/3. (Izvor: Zbornik narodnih heroja Jugoslavije, Beograd 1957, str. 918.)

Evakuacija i prikrivanje namirnica od okupatora bile su permanentne mere u toku NOR, koje su omogućile narodu da zadrži znatan deo materijalnih rezervi za prehranu. U svim krajevima zemlje postojali su tzv. »bunker« i »baze«. Oni su obično bili ispod neke zgrade, naročito u Sremu i Slavoniji, i u njima su lagerovana prehrambena sredstva i drugo. Osim toga, postojale su zakonspirisane zemunice u planinskim krajevima Like, Bosne, Hrvatske i dr. u koje je blagovremeno sklonjena hrana iz ugroženih sela. Na teritoriji VI korpusa NOV postojalo je u junu 1944. 139 ovakvih zemunica sa kapacitetom od 150 vagona hrane.³⁰⁾ U avgustu iste godine na teritoriji ovog korpusa već su postojale 182 zemunice za 278 vagona, a planirano je da se za najkraće moguće vreme, s obzirom na tekuću žetvu, broj zemunica osetno poveća, kako bi se njihov ukupni kapacitet podigao na 500 vagona hrane. Pored toga, broj nadzemnih magacina povećao se od juna do avgusta 1944. godine, na teritoriji VI korpusa, sa 16 magacina kapaciteta 20 vagona na 23 magacina kapaciteta 30 vagona.³¹⁾

Organizacija industrijske proizvodnje. Osim proizvodnje oružja, ratnu ekonomiku NOR karakteriše i povremena organizacija industrijske proizvodnje drugih predmeta neophodnih za život. U Užicu su 1941. godine pored fabrike oružja radile i fabrike kože i tekstila. Za svih 69 dana postojanja tzv. Užičke republike radila je i ložionica. U Bosni i Hercegovini povremeno su radile pojedine fabrike za preradu drveta. U oslobođenom Jajcu u jesen 1943. godine u pogonu je bila fabrika karbida. U decembru 1943. godine je radilo partizansko brodogradilište u Vela Luci na Korčuli,³²⁾ itd. Mada se organizacija ove industrijske proizvodnje svakodnevno sukobljavala sa nizom problema (nedostatak stručnih kadrova, sirovina, električne energije i dr.), ona je zahvaljujući vanrednom zalaganju radnog kolektiva i okolnog stanovništva bila u stanju da sa minimalnim sredstvima postigne značajne rezultate. Čak ni povremena napuštanja pojedinih rejona od strane jedinica NOV i POJ, nisu u tom pogledu unosila bitnije promene. Po povratku jedinica i pozadinskih organa NOP, proizvodnja je ponovo uspostavljena kao što je to često bio slučaj sa električnom centralom u Jajcu tokom 1942. i 1943. godine. Organizatorske sposobnosti, snalažljivost i stvaralaštvo naroda dobijali su u takvim uslovima svoje pune razmere.

Saveznička vojna pomoć. U toku prve dve godine rata, koje su bile odlučujuće za nastanak i razvijanje oružanih snaga i države, NOP nije primao nikakvu materijalnu pomoć od saveznika. Tek sredinom 1943. došlo je do definitivnog priznavanja NOP od strane saveznika. Usledila je pomoć u oružju, municiji, odeći, obući, sanitetskom materijalu, hrani i dr. Pomoć je najčešće upućivana avionima, padobranima a i pomorskim putem prema planu koji su zajednički sastavili partizanski i saveznički oficiri. Tako je, na primer, 15.

³⁰⁾ Pukovnik Franc Avsenek: »Organizacija i rad skladišne službe na teritoriji Hrvatske u toku narodnooslobodilačkog rata«, VEP 5/1961.

³¹⁾ Za vreme četvrte neprijateljske ofanzive komanda livanjskog područja organizovala je evakuaciju duvana iz Imotskog, gde je prilikom oslobodenja ovog grada zatečeno oko 50 vagona duvana. Ovaj artikal bio je u to doba veoma tražen od stanovništva na oslobođenoj teritoriji i sastava jedinica NOV i POJ. Pošto nije bilo drugih prevoznih sredstava, s obzirom na povećane potrebe bolnica i drugih borbenih i pozadinskih jedinica, organizovana je evakuacija duvana uglavnom tovarnom stokom koja je upućivana u Bosansku Krajinu. Solidno organizovani karavani dolazili su neprekidno u Imotski i tovarili dnevno, sve do napuštanja Imotskog, 5 000—6 000 kgr. duvana. (Prethodni izvor.)

³²⁾ Publikacija »Rat i revolucija naroda Jugoslavije 1941—1945«, Beograd — 1961.

oktobra 1943. partizanskim brodom »Bakar« upućena iz Italije prva pošiljka savezničke pomoći od 55 288 kg hrane i 8 800 kg sanitetskog materijala i cigareta.³³⁾ Kada smo stupili u kontakt sa jedinicama Crvene armije u istočnoj Srbiji 1944. počeo je da nas pomaže SSSR, naročito u oružju i municiji. To je sve znatno pomoglo jedinicama NOV i JA,³⁴⁾ ali nije odlučujuće uticalo, jer je već pre toga, u mnogo nepovoljnijim uslovima, NOP uspeo donekle da reši najveći deo svojih materijalnih problema.

Zamena okupacionih novčanica. U toku NOR-a na teritoriji Jugoslavije nalazio se u opticaju novac različitog porekla: srpski dinar, hrvatska kuna, nemačka marka, italijanska lira, bugarski lev, mađarska penga i dr. Okupatorske vlasti štampale su novac u neograničenim količinama, izvlačeći na taj način ogromno bogatstvo zemlje. Inflacija je tokom 1944. poprimila gotovo katastrofalne razmere. Indeks troškova života popeo se na oko 1 250 u odnosu na stanje 1939., tj. cene su se prosečno povećale za skoro 13 puta. Zamena okupacionih novčanica bila je jedna od poslednjih mera ratne ekonomike i jedna od prvih mera mirnodopske ekonomske politike sredinom 1945. godine. Još pre definitivnog oslobođenja zemlje, aprila i maja 1945. došlo je do definitivnog rešenja valutarnog problema, koji je tokom celog NOR-a, a naročito u poslednjim godinama rata, predstavljao jednu od prepreka na putu ovladavanja NOP-a osnovnim ekonomskim pozicijama u zemlji.³⁵⁾

Izlaganjem ključnih karakteristika, oblika i metoda ratne ekonomike Jugoslavije u periodu NOR-a 1941—1945. godine, nisu iscrpljeni svi instrumenti i mere koje su preduzimate u tom periodu radi aktiviranja ekonomskih snaga i izvora. Pored prve, postoji i druga grupa oblika, mera i instrumenata ratne ekonomike Jugoslavije koja se odnosi na eliminisanje ekonomskih i drugih mera okupatora i kvislinga, koje su imale za cilj pljačku nacionalnog bogatstva Jugoslavije. Na osnovu podataka datih Međusavezničkoj reparacionoj konferenciji u Parizu 1945. godine, šteta naneta samo industriji Jugoslavije u periodu drugog svetskog rata procenjena je na 518 000 000 dolara. Po pojedinim granama procenat oštećenja iznosi: hemijska industrija — 52,2%, tekstilna industrija — 53,4%, metalna industrija 49,8%, električna industrija 30,2%, prehrambena industrija 22,0%, građevinska industrija 17,5%, itd. Okupatori su za vreme rata demontirali i odneli iz Jugoslavije mnoge kompletne fabrike, instalacije i pojedine mašine. Tako, na primer, odvučena su sva postrojenja mašine tvornice lokomotiva u Kraljevu. Isto tako iz Kraljeva je demontirana i odneta u Nemačku fabrika avionskih motora »Brege«. Zatim je odneto 5 velikih generatora iz hidrocentrale »Fala«, postrojenja fabrike hartije »Bonač« u Ljubljani, metalna tvornica »Titan« u Kranju, kom-

³³⁾ Arhiv Vojno istorijskog instituta JNA, dok. br. 1, kut. 2091, f. 12.

³⁴⁾ Ova tehnika odigrala je značajnu ulogu, naročito u završnim operacijama za oslobođenje Jugoslavije.

³⁵⁾ Nacrti prvih novčanica DFJ izrađeni su još sredinom 1944. godine, za vreme boravka Nacionalnog komiteta i AVNOJ-a na Visu, koji su zatim upućeni u Moskvu, gde su krajem iste godine štampane prve novčanice DFJ od 1, 5, 10, 20, 100, 500 i 1 000 dinara. Mera za rešenje valutnog problema provedena je na osnovu Zakona o povlačenju i zameni okupacijskih novčanica od 5. aprila 1945. godine, kada je mesto dotadašnjih 7—8 raznih valuta zaveden jedinstven novčani sistem — DFJ dinar za celu teritoriju Jugoslavije. U određenom roku sve okupacijske novčanice su povučene i zamenjene po određenim kursovima (najčešće 100 starih za 5—7 novih) za nove novčane jedinice — DFJ dinar.

pletna fabrika gume »Ingrad«, a iz tvornice »Adrija« u Splitu odvučeno je u Italiju 400 elektromotora. Demontirana je i odneta u Nemačku fabrika toluola u Bariču, kraj Beograda, zatim kompletni vojnotehnički zavodi u Krajujevcu i Kruševcu, još nedovršena čeličana u Ilijašu kod Sarajeva, itd.³⁶⁾ Od 26 najvažnijih strategijskih sirovina i materijala koji imaju krupnu ulogu u tehnologiji ratne industrije, Jugoslavija ima 23. Radi toga je okupaciona uprava preduzimala krupne mere kako bi iz jugoslovenskih rudnika i privrede uopšte iskoristila što više. Pri svakom većem kapacitetu, a naročito kod rudnika postojao je oficir za privredu.

Eliminisanje ekonomskih i drugih mera okupatora i kvislinga u domenu eksploatacije nacionalnog bogatstva Jugoslavije u periodu 1941—1945. godine vršeno je instrumentima koji imaju ne samo ekonomsko-politički, već i vojni značaj, tako da ih nije moguće tretirati isključivo kao ekonomske mere. Međutim, prilikom sinteze ekonomike Jugoslavije u NOR-u sve mere treba posmatrati paralelno i povezano, jer su sve one vodile jednom cilju — oslobođenju zemlje, pobjedi nad okupatorom i jednoj dubokoj socijalnoj revoluciji.

Aktivna borbena dejstva kao faktor eliminisanja okupatorskih ekonomskih mera. Sama činjenica da je rat vođen manje-više na celokupnom prostranstvu Jugoslavije imala je primarni i odlučujući značaj za smanjenje intenziteta eksploatacije nacionalnog bogatstva Jugoslavije. Bobrena dejstva NOV i POJ, čak i kada nisu bila usmerena neposredno na suzbijanje pokušaja okupatora da se koristi jugoslovenskim ekonomskim snagama i izvorima, doprinosila su ovom cilju. Okupatorska i kvislinška uprava nikada nisu mogle sprovesti svoje ekonomsko-političke mere u skladu sa svojim planovima, jer su im jedinice NOV i POJ to neprekidno kvarile. Tako, na primer, partizani su u Srbiji 1941. godine nemilosrdno uništavali sve žandarmerijske stanice. Zatrpan je Senjski rudnik. U Bagrdanu je zauzeta pošta i uništeni svi aparati. U Zemunu su uništene instalacije fabrike aviona »Zmaj«, a tvornica aviona »Ikarus« je oštećena. U Beogradu je uništen »Beometal«, itd.³⁷⁾ Ovakve i slične akcije odvijale su se na celoj teritoriji Jugoslavije tokom NOR-a.

Diverzije. Još u prvom broju »Biltena« GŠ NOPO postavljeni su osnovni zadaci jedinicama za rušenje železnica, mostova, fabrika, radionica, rudnika, skladišta oružja i municije, telefonskih i telegrafskih linija, razaranje drumova, itd. Sve ove mere imale su za cilj da se bar delom onemogući pljačka nacionalnog bogatstva Jugoslavije. U tom pogledu jedinice NOV i POJ postigle su u toku NOR-a veoma krupne rezultate, koji su imali ne samo jugoslovenski, već i širi, saveznički, antifašistički značaj. Samo na železničkoj pruzi Beograd — Zagreb — Rijeka uništen je ogroman neprijateljski vozni park: 1941. godine 6 lokomotiva i 40 vagona, 1942 — 110 lokomotiva i 646 vagona, 1943 — 336 lokomotiva i 2 317 vagona, 1944 — 226 lokomotiva i 1 864 vagona, a 1945 godine — 49 lokomotiva i 501 vagon.³⁸⁾ Prekid pruge Beograd — Zagreb, kao i drugih nastalih diverzijama NOV i POJ, ometalo je ne samo predislokaciju neprijateljskih jedinica, već je u mnogome kočilo normalan rad okupatorske ratne i druge industrije, jer sirovine iz Jugoslavije (bakar, olovo, cink, aluminijum i dr.) nisu stizale na mesto prerade u količinama i vremenu

³⁶⁾ Dr Dimitrije Mišić: »Ekonomika industrije FNRJ«, izdanje »Naučna knjiga«, Beograd — 1957, str. 294.

³⁷⁾ Josip Broz Tito: »Politički izveštaj CK KPJ na V kongresu«, Beograd — 1948, str. 41.
³⁸⁾ Potpukovnik Vojmir Kljaković: »Diverzantske akcije u NOR«, II tom »Vojne enciklopedije«, Beograd — 1959, str. 533.

koji su bili neophodni za normalno obavljanje tehnološkog procesa. Trajanje prekida, sumirano po deonicama, neprekidno je raslo iz jedne godine u drugu: 1941 — 79 časova, 1942 — 700 časova, 1943 — 5 700 časova, 1944 — 6 328 časova, a 1945 — 1 387 časova. Slična situacija bila je i na ostalim prugama u zemlji. Po svom obimu pojedine diverzije imale su krupan strateški značaj. Tako, na primer, proleterske brigade u leto 1942. godine, uništile su na mostarsko-sarajevskoj pruzi sve mostove i instalacije od Tarčina do Rame i prugu u dužini od 80 km. Uništene su sve železničke stanice i 40 lokomotiva, od kojih 25 za specijalnu vuču na brdskom terenu.³⁹⁾ Osim železnica i ostali saobraćajni park neprijatelja bio je izložen krupnim razaranjima. U Beogradu je u julu i avgustu 1941. godine zapaljeno nekoliko nemačkih garaža u kojima je izgorelo preko 50 automobila i kamiona, kao i znatna količina pogonskog goriva. U avgustu je u Splitu zapaljen jedan trgovački brod, a u septembru iste godine u Zagrebu su razoreni uređaji za međugradske veze na glavnoj pošti.⁴⁰⁾ U toku čitavog NOR-a, a naročito na početku ustanka i stanovništvo je učestvovalo u vršenju diverzija. Osim saobraćaja, razarana su i industrijska postrojenja značajna za ratni ekonomski potencijal neprijatelja. Tako, na primer, Krški PO uništio je 1. jula 1942. fabriku koža, prilikom napada na Mokronog. U noći 2/3 jula 1942. Prvi štajerski bataljon uništio je rudnik Huda Jama kod Laškog.⁴¹⁾ Septembra 1942. zapaljeni su izvori nafte u Gojilu (Slavonija), čime je onemogućena eksploatacija za duže vreme. Sve ove i slične mere i akcije vojnog i ekonomskog karaktera u mnogome su doprinosile sprečavanju korišćenja privrednih izvora Jugoslavije od strane fašističke Nemačke i Italije.

Privredne sabotaze. U toku celog NOR-a na čitavoj teritoriji Jugoslavije organizovane su mnogobrojne privredne sabotaze u fabrikama, rudnicima, ložionicama i preduzećima na okupiranoj teritoriji radi ometanja proizvodnje za ratne potrebe. Njih su izvodili radnici zaposleni u ovim privrednim objektima. Te sabotaze bile su naročito krupnih razmera u gradovima i saobraćajnim centrima u kojima su postojale ilegalne grupe za ovakve akcije. Njihovo jezgro sačinjavali su komunisti i skojevci.

Otpor stanovništva ekonomsko-političkim merama okupatora. U toku NOR-a stanovništvo Jugoslavije je na razne načine pružalo otpor merama okupatora i kvislinških vlasti. Poljoprivredni viškovi u žitu, stoci i drugim proizvodima su sakrivani u šume ili u magacine pod zemljom. Rekvizicione i kontribucione obaveze stanovništvo nije redovno izvršavalo, a sve druge dažbine, kao što su porez, trošarina i dr. nisu imale adekvatan ekonomski rezultat.⁴²⁾ Da okupator ne bi imao uvid nad poreskim obveznicima, partizani su napadali opštine, srezove, poreske uprave, na okupiranoj teritoriji i uništavali svu arhivu, tragove o predašnjim ili tekućim poreskim obavezama stanovništva. Sistem kontribucija koji su Nemci zaveli u svim zemljama porobljene Evrope, nije mogao u Jugoslaviji dobro da funkcioniše. Tome su mnogo doprinele borbene akcije partizana i neprekidno delovanje ilegalnih organa narodne vlasti

³⁹⁾ Josip Broz Tito: »Borba naroda porobljene Jugoslavije«, Beograd — 1945, str. 30.

⁴⁰⁾ Detaljnije o tome vidi: Slavko Markon »Diverzija na zagrebačku telefonsku centralu«, časopis »Tehnika« br. 12/1961, str. 2 241—2 244.

⁴¹⁾ Publikacija: »Rat i revolucija naroda Jugoslavije«, Beograd — 1961.

⁴²⁾ Okupacioni troškovi Nemačke u toku NOR u Jugoslaviji iznosili su 3,7 dolara po glavi stanovnika, dok su oni u Francuskoj iznosili 267 dolara, u Norveškoj 510 dolara po glavi stanovnika i sl. To znači da je okupator za izdržavanje i borbu svojih trupa u Jugoslaviji morao trošiti i svoja sopstvena sredstva kao i sredstva svojih satelita, što je još više smanjivalo njegov ukupan ratni potencijal (Izvor: Jovan Marjanović »Narodnooslobodilački rat i Narodna revolucija u Jugoslaviji 1941—1945«, Beograd — 1956, str. 133).

široj Jugoslaviji. Šta više, pojedine ekonomsko-političke mere NOP realizovane su i kroz okupatorsko-kvislinški upravni aparat, u koji su ilegalno ubacivani pripadnici NOP. U Splitu su 1943. godine, doznake za nabavku industrijske robe deljene redovnim putem, ali po spiskovima koje je sačinio ilegalni NOO.⁴³⁾

Pregled i analiza ratne ekonomike Jugoslavije u periodu 1941—1945. pokazuje obilje formi, metoda i instrumenata pomoću kojih je vršena mobilizacija ekonomskih snaga i izvora radi zadovoljenja materijalnih i drugih potreba NOP, kao i radi eliminisanja privrednih i drugih mera okupatorskih i kvislinških vlasti za eksploataciju nacionalnog bogatstva Jugoslavije. Na prvi pogled izgleda da među njima ne postoji neka čvršća unutrašnja veza, jer su često bile delo improvizacije centralnih ili lokalnih organa vlasti i pokreta, u skladu sa trenutnom vojno-političkom situacijom i tekućim ekonomskim potrebama. Međutim, sve mere ekonomske politike Jugoslavije u toku NOR-a predstavljaju sintezu i izraz sveobuhvatnih napora u borbi protiv agresora, realizaciju jedne dugoročnije generalne linije NOB postavljene još u prvim danima ustanka jula 1941. i razvijene kasnije u skladu sa daljim porastom NOP i sve većim širenjem slobodne teritorije. Analiza i sinteza pojedinih instrumenata ratne ekonomike NOR-a imaju ne samo istoriografski, već i praktični značaj s obzirom na mogućnost široke, stvaralačke primene nekađasnijih iskustava u uslovima eventualnog budućeg rata.

⁴³⁾ Dr Leon Geršković: »Građa za historiju narodne vlasti u Jugoslaviji«, Beograd — 1959.